



IHYA

İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

AHMED HAMDİ ŞİRVÂNÎ VE *TÜRKÇE MUHTASAR USÛL-İ FIKIH* ADLI ESERİ İLE İLGİLİ BİR DEĞERLENDİRME*

Mehmet ERDOĞAN**
Ramazan ÇÖKLÜ***

Öz

19. yy. batının bilim ve teknikte ilerlemesine karşılık, Osmanlı Devleti'nin siyasî, askerî ve malî sıkıntılardan dolayı yıprandığı bir dönemdir. Bu sorunların arkasında; ırk, din, mezhep kökenli iç isyanlar, birkaç cephede savaşmak, tedbirsiz ve gereksiz harcamalar gibi faktörler yer almaktadır. Zor durumda kalan devlet, içinde bulunduğu kriz ortamından kurtulmak için tüm alanlarda kendini yenilemek zorunda kalmıştır.

Böylesine sıkıntılı bir dönemde yaşayan Ahmed Hamdi Şîrvânî, ilmî faaliyetlerinin yanı sıra önemli idarî görevler üstlenmiş, çalışmaları ile de döneme damga vurmuş bir âlim, bir devlet adamıdır. Tanzimat'tan sonra Galatasaray Sultanisi bünyesinde açılan Hukuk Mektebi'nde usûl-i fıkıh hocalığı yapmıştır. Hocalığı döneminde edindiği tecrübelerin meyvesi olan *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh* isimli eseri, 18. yüzyıldaki akademik yazım dili ve eğitim sistemine örnek teşkil eden önemli bir çalışmadır. Bu makalede Ahmed Hamdi'nin hayatı, eserleri ve ilmî kişiliğinden bahsettikten sonra *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh* isimli eserini değerlendirmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Hamdi, Ahmet Cevdet Paşa, Fıkıh Usulü, Türkçe

* Bu makale savunulmak üzere jüriye sunulmuş *Ahmed Hamdi Şîrvânî ve Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh İsimli Eserindeki Metodu* adlı yüksek lisans tezinden istifade edilerek hazırlanmıştır.

** Prof. Dr. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İlköğretim Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi.

*** Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Hukuku Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi

AHMED HAMDİ ŞİRVANİ AND AN ASSESSMENT ON THE STUDY OF TÜRKÇE MUHTASAR USÛL-İ FIKIH BY HİM

Abstract

19th century is the one in which the Ottoman Empire was worn politically, economically and strategically while the west was progressing in science and technology.

There have been several factors behind these ordeals such as internal revolts originating from ethnic, race and religious sect; pasha and governor betrayals; imprudent and unnecessary expenditures and the wars in various battlefronts. The State in difficult condition had to have been modernized and reformed in almost all fields just to get rid of this crisis and troublesome within which she had found herself. Having lived in such a downturn, Ahmet Hamdi Şirvani has been both an important âlim leaving his mark on the era and statesman undertaking significant administrative duties as well as his scholarly services. He took in charge of teaching "usul al-fıqh" in law faculty within Galatasaray Sultani after Tanzimat Era. His aforementioned study *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*, which was the outcome of his experiences during his teaching, was a fundamental study exemplifying the writing language and educational system in 18th century. Having mentioned about his life, works and scholar personality we are going to try to make an assessment on his "Türkçe muhtasar usûl-i fıkıh".

Keywords: Ahmed Hamdi Şirvani, Ahmed Cevdet Paşa, Usul al-fıqh, Turkish

GİRİŞ

İslâm hukuku, usûl ve fûrû şeklinde, çift yönlü gelişmiştir. Fûrû-i fıkıh, şahısların uygulaması gereken şer'î, amelî esasları, usûl-i fıkıh ise bu esasların şer'î delillerden çıkarılma metotlarını inceler. Geçmişten günümüze birçok İslâm âlimi usûl-i fıkıh alanında farklı metotlarda eserler yazmışlardır. Bu âlimlerden birisi de Ahmet Hamdi Şirvânî'dir.

Osmanlı Devleti'nin siyasî bakımdan zayıfladığı fakat ilmî yönden verimli olduğu bir dönemde yaşayan Ahmet Hamdi Şirvânî, çağdaşı olan âlimler gibi İslâmî ilimlerin birçok alanında kıymetli eserler telif etmiş değerli bir âlimdir. Uzun süre Hukuk Mektebi'nde usûl-i fıkıh dersleri okutarak bu alanda yetkinlik kazanmıştır. Müderrisliği döneminde Arapça metinlerden okutulan usul-i fıkıh ilmi ile ilk kez karşılaşan talebelerin anlama ve kavramada zorlandıklarını görmüş, bu ilmi onlara kolaylaştırmak ve bu alanda yetkinlik kazandırmak için Hâdimînin *Mecâmiü'l-Hakâik* isimli eserini, *Levâmiü'd-dekâik fî tercemet-i Mecâmiü'l-hakâik* ismiyle

Türkçe'ye tercüme etmiştir. Fakat bu çalışmasını fazla uzun bularak çoğunlukla misalleri muamelâttan getirdiği, hacmi küçük, muhtevası büyük *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh* isimli eserini oluşturmuştur. *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*, Tanzimat'tan sonra usûl-i fıkha dair kaleme alınan ilk telif ürünü olması¹, dilinin Türkçe olması, muhtasar olması, misallerinin muamelâttan getirilmesi ve küllî kaideleri içermesiyle dikkat çeker. Bu nedenle biz de Ahmed Hamdi'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verdikten sonra *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh* adlı eserini değerlendirmeyi amaçlamaktayız.

A. Ahmed Hamdi Şirvani'nin Hayatı ve İlmî Kişiliği

Ahmed Hamdi Şirvânî, Şirvan² eyaletinin idare merkezi olan Şemahi şehrinde doğmuştur.³ Doğumu ile ilgili kaynaklarda farklı tarihler verilmektedir. Ahmed Hamdi'nin torunlarından olup *Seyahatname* isimli eserini hazırlayan Fatma Rezan Hürmen, müellifin 1828 tarihinde doğduğunu beyan etmiştir.⁴ Bazı ansiklopedi ve kitaplarda ise 1831 tarihinde doğduğu ifade edilmektedir.⁵ Başbakanlık Osmanlı arşivindeki kayıtlara göre Ahmed Hamdi Şirvânî'nin doğum tarihi 1247/1831 olarak kabul edilmektedir.⁶

İlk eğitimini memleketi Şirvan'da alan Ahmet Hamdi, konuşabilme ve yazabilme seviyesinde öğrendiği Farsça ve Arapça'nın yanı sıra riyaziyeden dahi icazet almıştır.⁷ 1855 senesinde

¹ Çeşitli arşiv, katalog ve taramalar yoluyla yaptığımız araştırmalarda Tanzimat'tan sonra *Türkçe Muhtasar Usul-i Fıkıh*'tan önce telif edilen bir usûl eserine rastlamadık.

² Azerbeycan'da yer alan ancak günümüzde mevcut olmayan tarihi bir şehirdir. Eski dönemlerde Albanya ve Aran'ın bir kısmı olup halk arasında "ahvan" diye adlandırılmıştır. Bir rivayete göre de ismi Sâsânî hükümdarı I. Hüsrev Enûşirvân'dan gelen Şirvan, Sâsânîler döneminde Azerbeycan'ın en büyük şehirlerinden biriydi. VII. Yüzyılda Araplar fethedince bölgenin yönetimini Arap asıllı müslüman Şirvanşahlar'a hanedanına verdiler. Bu dönemde Şemahi şehri kurularak Şirvan'ın merkezi oldu. Bölge 1578'de Osmanlı idaresi altına girdi. Osmanlı Devleti, Safeviler ve Ruslar ile bölgenin hâkimiyeti hususunda savaşlar yapmıştır. 1826 yılında bölge tamamen Ruslar'ın kontrolü altına girmiştir. Dolayısıyla Ahmed Hamdi'nin doğduğu yıllarda Şirvan Osmanlı toprağı değildir. Azerbeycan'ın 1991'de bağımsızlığını ilan etmesiyle Şirvan bölgesi tekrar Azerbeycan Devleti'nin bir parçası olmuştur. Aydın, Mustafa, "Şirvan", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXIX, 204-206; Aşurbeyli, Sara, "Şirvanşahlar", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXIX, 211-213.

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Dâhiliyye (İDH), 659/45855; Biren, Tefvik Hamdi, *II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, Hürmen, Fatma Rezan (haz.), İstanbul, Arma Yayınları, 1993, s. XLV.

⁴ Şirvânî, Ahmed Hamdi, *Seyahatname, (Hindistan, Svat ve Afganistan)*, Hürmen, Fatma Rezan (haz.), İstanbul, Arma Yayınları, 1995, s. 5.

⁵ Biren, s. XLV; Devlet Kitapları Müdürlüğü (DKM), *Türk Ansiklopedisi*, "Ahmed Hamdi Efendi (Şirvanlı)", İstanbul, Millî Eğitim Basımevi (MEB), 1968, I, 256; Komisyon, *Meydan Larosse (Büyük Lügat ve Ansiklopedi)*, "Şirvanlı Ahmed Hamdi Efendi", İstanbul, Meydan Yayınları, Ty, XI, 794.

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İDH, 659/45855.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İDH, 659/45855; Biren, s. XLV.

yerleşme niyetiyle İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'a geldikten sonra tekrar eğitim alarak tahsilini tamamlamış,⁸ ayrıca Fransızca da öğrenmiştir. Arapça ve Farsça'da olduğu gibi Fransızca dilinde de yetkinleşerek çeviriler yapacak, yazılar yazacak ölçüde dilini geliştirmiştir.⁹ 1277'de (1860) 29 yaşındayken Maârif Meclisinde girdiği bir imtihanda başarılı olarak Şebinkarahisar Rüşdiye Mektebi'ne başmuallim olarak atanmıştır.¹⁰ 1279'da (1862) tekrar İstanbul'a geldikten sonra İzmir Rüşdiye Mektebi başmuallimliğine nakil olmuştur. 1281 (1864) senesinde devriye müderrisliğine nakil olmuştur. Daha sonra bu görevinden istifa ederek 1283'te (1866) Tahrîr-i Emlâk Kalemine dâhil olmuştur. 1284'te (1867) Erzincan sancağı Emlâk Muharrirliğine başlamış, 1285'te (1868) görevi değiştirilerek Tahrîr-i Emlâk Komisyonu azalığına atanmıştır.¹¹ 1289 (1872) senesinde Tahrîr-i Emlâk Riyâseti müdür yardımcılığına atanmıştır. Bu senenin sonlarında devriye mevleviyetine¹², 1294 (1877) senesinde de mahreç mevleviyetine terfi etmiştir.¹³ Yine bu sene özel bir görevlendirme ile¹⁴ Hindistan, Afganistan ve Svat'a şebbender olarak tayin edilmiştir.¹⁵ 8 ay sonra görevini tamamlayıp İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'a döndüğünde görevi esnasında karşılaştığı olayları, kişileri, örf ve adetleri anlattığı bir *Seyahatname* kaleme almıştır.¹⁶ Aynı sene Telif ve Tercüme dairesine atanmış, daha sonra bu

⁸ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, Yavuz, A.Fikri, Özen, İsmail (haz.), İstanbul, Meral Yayınları, Ty, I, 249; Biren, s. XLV; Hürmen, s. 5.

⁹ Biren, s. XLV; Hürmen, s. 5.

¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İDH, 659/45855; Biren, s. XLV.

¹¹ Bu komisyon 1288'de lağvedilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İDH, 659/45855.

¹² Mevleviyet makamı, Osmanlı ilmiye teşkilâtında yüksek dereceli kadılıklar için kullanılan bir terimdir. Osmanlı Devleti'nde kadılıklar, "mevleviyet kadılıkları" ve "kaza kadılıkları" şeklinde sınıflandırılmaktaydı. İstanbul, Edirne ve Balkanlar gibi stratejik öneme sahip, nüfus ve kültür bakımından önde gelen şehirlere tecrübeli âlimler gönderilir ve bu âlimler mevleviyet kadıları olarak anılırlardı. Mevleviyet terimi ilk olarak XV. yüzyılın ortalarından itibaren kullanılmaya başlanmış, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren de sınıf ve dereceleri düzenlenerek derecelerine göre aylık tahsis edilmiştir. Mevleviyetler terfi sırasına göre, devriye mevleviyetleri, mahreç mevleviyetleri, bilâd-ı hamse mevleviyetleri ve Haremeyn mevleviyetleri şeklinde sınıflandırılmıştır. XVI. yüzyılın sonlarında mevleviyet kadılıklarında yeni uygulamalar ortaya çıkmıştır. Küçük kazalar birleştirilerek yeni mevleviyetler oluşmuş ve pâyeli tayinler yapılmıştır. Bu yeni uygulama ile müderris ve kadılar için "mansıb" ve "pâye" şeklinde iki statü belirlenmiştir. Buna göre bir makamın fiilen verilmesine "mansıb", fiilen işgal edilmeyip sadece rütbe ve unvanının alınmasına ise "pâye" denilmiştir. Unan, Fahri, "Mevleviyet", *DİA*, Ankara, 2004, XXIX, 467.

¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İDH, 659/45855.

¹⁴ Bu özel görevde maaşına 5000 kuruş zam yapılmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İDH, 659/45855.

¹⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İDH, 659/45855; Biren, s. XLV; Süreyya, Mehmet, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul, Matbaa-yı Âmire, 1308, I, 250.

¹⁶ Bu eser torunu Fatma Rezan Hürmen tarafından latinize edilerek yayınlanmıştır.

kurumun müdürlüğünü de yapmıştır.¹⁷ 1297'de (1880) Edirne pâyesi rütbesine terfi etmiştir. 6 Ramazan 1298'de (1881) Matbaalar İdaresi Müdürlüğüne, 13 Safer 1299'da (1882) ise Encümen-i Teftiş ve Muayene Riyasetine atanmıştır.¹⁸ Bu kurumda memurluk ve müdürlük yapmıştır.¹⁹ Yine bu sene içinde haremeyn-i muhteremeyn mevleviyetine taltif olunmasının yanı sıra kendisine Mecîdî nişanı²⁰ verilmiştir. 8 Şevval 1300'de Devlet-i Âl-i Osmanî nişanına²¹ nail olmuştur.²² Ahmed Hamdi'nin bu nişanı alması onun idârî yönden ne derece başarılı bir devlet adamı olduğunu gösterdiği kanaatindeyiz. 26 Safer 1300'de (12 Teşrînisânî 1302) becayiş yaparak Meclis-i Maârif azalığına tayin edilmiştir.²³

Ahmed Hamdi Şîrvânî, Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi bünyesinde açılan Hukuk Mektebi'nde 1875-1880 yılları arasında usûl-i fıkıh, 1881-1882 yıllarında ise Arazi Kanunnâmesiyle Tapu Nizamnâmeleri ve Muamelâtı hocalığı yapmıştır.²⁴ Hocalığı süresinde Maârif Nâzırlığı tarafından kendisine bazı ilim dallarında ders kitabı hazırlama görevi verilmiştir.

Ahmed Hamdi Şîrvânî, İstanbullu Sıdika Hanım²⁵ ile evlenmiş, bu evliliğinden bir oğlu ve iki kızı dünyaya gelmiştir.²⁶

İlmî, idarî ve kültürel yönlerden çok aktif bir ortamda yaşayan, üstlendiği idarî görevler, gerçekleştirdiği ilmî çalışmalarla dönemin seçkin şahıslarından olan Ahmet Hamdi, dürüst ve

¹⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İDH, 659/45855; Süreyya, I, 250.

¹⁸ 1879'da Avrupa'daki matbu eserlerden faydalı olanları Türkçeye çevirmek için Telif ve Tercüme Dairesi kurulmuştur. Ancak bir süre sonra kurum, kitapların basım öncesi kontrol ve denetimlerini yapmaya başlamıştır. 1881'de ise Matbaalar İdaresi ile birleştirilerek Encümen-i Teftiş ve Muayene heyeti oluşturulmuştur. Yurdal Demirel, *Harputlu Çok Yönlü Bir Bürokrat Eminhafızâde Ahmed Arifi Bey*, Elazığ, Fırat Üniversitesi, Har. Uy. ve Arş. Mer. Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, 2013, s. 718.

¹⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İDH, 659/45855; Süreyya, I, 250; *Meydan Larosse*, II, 794; *Türk Ansiklopedisi*, I, 256; Mehmet Tahir Efendi, I, 249.

²⁰ Osmanlı Devleti'nde batı tarzındaki ilk nişan olup 1852'de ihdas edilmiştir. Nişan beş rütbeden oluşur. Artuk, İbrahim, "Nişan", *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIII, 157.

²¹ Bu nişan 18 Ağustos 1309'da sultan II. Abdülhamid tarafından ihdas edilmiştir. Altından ve beyzî şeklinde olup ortasında II. Abdülhamid'in "el-gâzî" unvanlı tuğrası vardır. Hânedanın uygun bulduğu kişilere, devlete yardım eden yabancı hükümdarlara, hânedan erkânına ve padişaha üstün hizmette bulunan yüksek rütbeli memurlara verilmektedir. Artuk, "Nişan", *DİA*, XXXIII, 157.

²² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İDH, 659/45855.

²³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İDH, 659/45855.

²⁴ Yörük, Ali Âdem, "Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırma Enstitüsü, 2008, s. 73 ve 93.

²⁵ Biren, II. Abdülhamid, *Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, s. XXXIII.

²⁶ Şîrvânî, *Seyahatname*, s. 6.

başarılı bir şahsiyettir. Görevleri süresince asla bir ceza, uyarı almamış herhangi bir suçla itham edilmemiştir.²⁷ Sert, cömert, ilim ve irfan sahibi bir zât olup 12 Cemâziyelevvel 1307'de (4 Ocak 1890) vefat etmiştir. Eyüp'te metfundur.²⁸

B. Ahmed Hamdi'nin Yaşadığı Döneme Bir Bakış

Ahmed Hamdi, 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde, beş padişahın hükümdarlık yaptığı bir dönemde yaşamıştır. Bu padişahlar Sultan II. Mahmud (1808-1839), Sultan Abdülmecid (1839-1861), Sultan Abdülaziz (1861-1876), Sultan V. Murad (1876-1876) ve Sultan II. Abdülhamid Han (1876-1918)'dir.²⁹

Ahmed Hamdi'nin yaşadığı dönemde; bilim ve teknikte ilerleyen batının, siyasî baskısını ve düşmanlığını artırmasına ilaveten din, mezhep ve ırk kökenli iç isyanlar sebebiyle Osmanlı Devleti bir hayli yıpranmış bir durumdadır.³⁰ Birkaç cephede savaşmak, devletin askeri gücünü zayıflatmış, gereksiz ve tedbirsiz harcamalar ekonomik sıkıntılara sebep olmuş, devlet tarihinde ilk kez dış borçlanmaya gitmiştir. Kısaca siyasî, askerî ve malî sıkıntılarını devleti zor duruma sokmasıyla bazı reform çalışmaları kaçınılmaz olmuştur.³¹ Bu sebeple 18. yüzyılda başlayan modernleşme hareketleri ve batılılaşma faaliyetleri hızlanmış, başlangıçta özellikle askerî sahada gerçekleştirilen reformlar bütün alanlara yayılmıştır.³²

C. Ahmed Hamdi'nin Eserleri

Ahmet Hamdi Şirvânî, kendi asrındaki âlimler gibi farklı alanlara ilgi duyan çok yönlü bir şahsiyettir. Matematik, tabîî ilimler, astronomi, fıkıh usulü, fıkıh, dil, belagat, münazara, cedel ve mantık gibi çeşitli alanlarda eserler yazmış, çeviriler yapmıştır. Eserleri, yazım dillerinin Türkçe olması, muhtasar olmaları ve eğitim amaçlı yazılmaları ile dikkat çekmektedir.

Ahmed Hamdi'nin oğlu Mehmet Tevfik Bey ile torunu Fatma Rezan Hürmen, Ahmed Hamdi'ye ait 19 eser ismi vererek bazılarının içeriklerinden bahsetmektedirler. Ayrıca Ahmed Hamdi, *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*'ta olduğu gibi bazı eserlerinin son sayfalarında matbu eserlerine dair bilgi vermektedir.

Çeşitli kitap, kütüphane, ansiklopedi ve arşiv taramaları neticesinde Ahmed Hamdi'ye ait 21 eser, 4 makale ve 1 risale ile karşılaştık. Bu eserleri tasnif etmeden önce bir hususa dikkat

²⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İDH, 659/45855.

²⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İDH, 659/45855; Süreyya, s. 250; Özen, Yavuz, (haz.), I, 249.

²⁹ Yılmaz, Ömer Faruk *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, İstanbul, Osmanlı Yayınevi, 2000, III, 430-441.

³⁰ Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Baskı, 1983, VI, 29-85.

³¹ Yılmaz, III, 430.

³² Oklay, Erdem, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Türk Eğitim Tarihi Açısından Önemi Üzerine Bir İnceleme*, Tarih İncelemeleri Dergisi, 2014, sayı XXIX/1, s. 234.

çekmek gerekir. Ahmed Hamdi'nin bazı eserleri farklı ansiklopedilerde değişik isimlerle zikredilmektedir. Bazıları da aynı ansiklopedi içinde ve aynı isimle birkaç kez yazılmıştır. Bu durum aynı alanda farklı eserler yazmış olabileceği gibi bir algıya sebep olsa da gerçek öyle değildir. Sebeplerini birkaç madde de açıklamak icap ederse;

1. Ahmed Hamdi'ye ait arşivlerde bulunan eserlerin bazılarının sayfaları eksiktir. Eksik sayfalar sonradan eserin başına ya da sonuna ilave edilmiştir. Bu durum diğer nüshadan farklı bir eser olduğu şeklinde anlaşılmıştır.
2. Farklı olduğu sanılan eser, ikinci baskı olup, ilk baskının yapıldığı matbaadan farklı bir matbaada basılmıştır. Matbaadaki değişiklik farklı bir eser olarak anlaşılmasına sebep olmuştur.
3. Bazı eserler kaynaklarda farklı isimler ile geçmektedir. Mesela mantık ile alakalı eserinin ismi *Muhtasar Mantık*'tır. Ancak müellif *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh* adlı eserinin sonunda matbu eserlerini sayarken kitabın ismini "Mantık" şeklinde vermiştir. Yine *Kavâid-i Selîmiye* adlı eserinin birkaç baskısı yapılmış olup kaynaklarda *Kavâid-i Fârisiyye*, *Kavâid-i Fârisiyye-i Selîmiye* gibi isimler ile geçtiğinden iki farklı eser gibi zannedilmiştir.³³

1. Ahmed Hamdi'nin Kitapları

a) Fıkıh Alanıyla İlgili Kitapları

1. Levâmiü'd-Dekâik fî Tercemet-i Mecâmiü'l-Hakâik: Hâdimî'nin medreselerde ders kitabı olarak okutulan meşhur eseri *Mecâmiü'l-hakâik*'in tercümesidir. Arapçaya vakıf olamayan talebelerin usûl-i fıkıh öğrenimini kolaylaştırmak amacıyla hazırlanmıştır.³⁴ *Mecâmiü'l-hakâik*'in yanı sıra şerhi *Menâfiü'd-dekâik*'ten de ciddi şekilde faydalanılmıştır. Bu yönüyle şerhli tercüme özelliği taşır. Eserin sonuna "Mukaddime" başlığı altında "İlm-i Cedel", "İlm-i Mantık" ve "İlm-i Münazara" adlı Türkçe risaleler eklenmiştir. Böylece usûl ilmi ile diğer ilimler arasında irtibat kurularak usûl bölümündeki ıstılahlar mantık, cedel ve münazara bölümlerinde genişçe açıklanmıştır.³⁵

Bu eseri Sava Paşa -basım masrafları Hukuk Mektebi hesabından olmak üzere- bastırılmıştır. Eserin tafsilatlı oluşu ve misallerin muamelâtan getirilmemesi, Ahmed Hamdi'yi *Türkçe*

³³ Ayrıntılı bilgi için bk. Şîrvânî, *Kavâid-i Selîmiye*, İstanbul, Matbaa-i Osmâniye, 1302/1885, s. 1-2; Şîrvânî, *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*, İstanbul, Mihran Matbaası, 1302/1885, s. 152.

³⁴ Şîrvânî, *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*, XV.

³⁵ Okur, Kâşif Hamdi, *Osmanlılarda Fıkıh Usulü Çalışmaları Hâdimî Örneği*, İstanbul, Mizan Yayınevi, Ty, s. 101.

Muhtasar Usûl-i Fıkıh'ı telife götürmüştür.³⁶ Eser 2 Zilkade 1293/1876'da İstanbul Mustafa Efendi Matbaasında basılmıştır.³⁷

2. Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh: Usûl ilmi ile ilk kez karşılaşan öğrencilere usûl-i fıkıhın temel konularını öğretmek amacıyla yazılmıştır. Fıkıh usulünün genel konularını içeren eserde misaller muamelâttan getirilmeye çalışılmış, küllî kaidelere de sıkça yer verilmiştir. 2 Zilkade 1302/1885'te İstanbul Mihran Matbaasında basılmıştır.³⁸

3. Hulâsatü'l-Ferâiz fî Halli'l-Ğavâmiz: Bazı kaynaklarda ismi *Hulâsatü'l-ferâiz ma'a'l-hisâb* şeklinde geçen eser iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda sayılar, dört işlem, küsurât, faiz hesapları ve hesap ilminin kurallarından, ikinci kısımda ise ferâiz meselelerinden bahsedilmiştir. Sonunda miras taksimi ile ilgili geniş bir şema vardır.³⁹ Eserin dili Türkçe olup 1291/1874'de Beyazıt meydanındaki Şeyh Yahya Efendi Matbaasında basılmıştır.⁴⁰

b) Dil ve Belâğat Alanları İle İlgili Kitapları

1. Belâğat-i Lisân-ı Osmânî: Rüşdiye mektepleri ve idâdiyelerde ders kitabı olarak okutulmak üzere Maârif Nezâreti tarafından 1293/1877 senesinde Matbaa-i Âmire'de basılmış olup 128 sayfadır.⁴¹

2. Teshîlü'l Arûz ve'l Kavâfi ve'l Bedâi':Arapçayı iyi konuşup yazmak, böylece manzum şiirleri hatalı okuyanlara engel olmak amacıyla yazılmıştır. Eserde kafiyelelerin çeşitleri hakkında açıklamalar vardır.⁴² 1289/1872'de İstanbul Terakki Matbaasında basılmış olup 171+1+52+59 sayfadır.⁴³

3. Medhal-i İnşâ: İlm-i İnşâ'ya dair bir mukaddime ve sekiz baktan oluşan muhtasar bir eserdir. İnşâ ilmi ile yazının tarihinden, imlâ kurallarından, kelam oluşturmaya dair bilgilerden, yazılar,

³⁶ Şîrvânî, *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*, XV.

³⁷ Şîrvânî, *Levâmiu'd-Dekâik fî Tercemet-i Mecâmiu'l-Hakâik*, İstanbul, Mustafa Efendi Matbaası, 1293/1876, s. 1.

³⁸ Özege, M.Seyfettin, "Ahmed Hamdi Şîrvânî" *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Katalogu (EHBTEK)*, (haz.) Ahmet Eryüksel, İstanbul, Yy, 2009, I, 112; Cunbur, Müjgan, Kaya, Dursun (haz.), "Ahmed Hamdi (Şîrvânî 1831-1890)", *Türkiye Basmaları Toplu Katalogu (TBTK)*, Ankara, Milli Kütüphane Basımevi (MKB), 1990, bl.1, I, 189.

³⁹ İhsanoğlu, Ekmeleddin (ed.), *Osmanlı Bilim Literatürü Tarihi Zeylleri (OBLTZ)*, İstanbul, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2011, II, 63.

⁴⁰ Karatay, Fehmi Edhem, *Türkçe Basmalar Alfabe Katalogu (TBAK)*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1956, I, 268; Cunbur, Kaya (haz.), bl, I, I, 187; Özege, I, 111, *TBTK*, I, 187.

⁴¹ Cunbur, Kaya (haz.), bl, I, I, 187; Biren, s. XLVI; Karatay, I, 268.

⁴² Biren, s. XLVI.

⁴³ Özege, I, 112; Cunbur, Kaya (haz.), bl, I, I, 189; Karatay, I, 269.

⁵⁴ Karatay, I, 268; Özege, I, 11; Cunbur, Kaya (haz.), bl, I, I, 188.

hikâyeler, mev‘izalar gibi konulardan bahseder.⁴⁴ 1299/1883’de İstanbul Mahmud Bey Matbaasında basılmış olup 7+108 sayfadır.⁴⁵

4. Kavâid-i Selîmiye: Maârif Nâzırlığı Ahmed Hamdi’den gençlerin kolay bir şekilde Farsça öğrenebilecekleri bir eser yazmasını istemiştir. Ahmed Hamdi de Farsçanın sarf ve nahiv kurallarını içeren, uygulamalı bir eser kaleme alarak *Kavâid-i fârisiyye-i selîmiye* ismini vermiştir.⁴⁶ Ders kitabı özelliği taşıyan bu eser birkaç kez basılmıştır.⁴⁷

5. Telhîs-i Sarf ve Nahv-i Arabî: Medreselerde okutulan Arapça sarf ve nahiv kitaplarından ilim öğrenmek zor olup zaman almaktadır.⁴⁸ Özellikle *Belâğat-i Lisân-ı Osmânî* dersinin Arapça ile alakalı kısımlarını pratik bir şekilde öğretecek eserlere ihtiyaç duyulmuştur. Birçok kişi bu alanda eserler telif etmiş ancak bu eserler bekleneni karşılayamamıştır. Daha sonra Maârif Nâzırlığı Ahmed Hamdi’ye talebelerin kısa sürede sarf ve nahiv öğrenebileceği, Arapça konuşma ve yazmada maharet kazanabileceği, metni Türkçe lakin misalleri Arapça bir kitap yazma vazifesi vermiştir. Bu vesile ile Ahmed Hamdi, *Telhîs-i Sarf ve Nahv-i Arabî*’yi kaleme almıştır.⁴⁹ 1297/1880’de İstanbul Mahmud Bey Matbaasında basılan eser 3+164 sayfadır.⁵⁰

6. Tercüme-i Makâmât-ı Harîrî: Arapçanın anlatım gücünün, inceliklerinin ve edebî sanatlarının kelime oyunları ve veciz bir üslupla ortaya koyulduğu, Harîrî’ye ait (ö.516/1122) *Makâmât* adlı eserin tercümesidir.⁵¹ Ahmed Hamdi’nin bu tercümesi çok beğenilerek tercümedeki başarısından dolayı kendisine “Mütercim-i Makâmât-ı Harîrî” unvanı verilmiştir.⁵² İki cilt olan eser 1290/1873’de İstanbul Yahya Efendi Matbaasında basılmış olup 450 sayfadır.⁵³

c) Felsefe ve Mantık Alanlarıyla İlgili Kitapları

1. Muhtasar Mantık: Dönemin en yaygın mantık eserlerindedir. Dili Türkçedir.⁵⁴ 1299/1883’de İstanbul Babiâli caddesindeki 10 numaralı matbaada basılmış olup 40 sayfadır.⁵⁵

⁴⁴ Şirvânî, *Medhal-i İnşâ*, İstanbul, Mahmut Bey Matbaası, 1299. s. I-II.

⁴⁵ Özege, I, 112; Cunbur, Kaya (hızl), bl, I, I, 189 Karatay, I, 269.

⁴⁶ Şirvânî, *Kavâid-i Selîmiye*, s. 2.

⁴⁷ Özege, I, 111.

⁴⁸ Şirvânî, *Telhîs-i sarf ve Nahv-i arabî*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1297/1880, I-II.

⁴⁹ Şirvânî, *Telhîs-i sarf ve Nahv-i arabî*, I-II.

⁵⁰ Özege, I, 112.

⁵¹ Kılıç, Hulusi, “el-Makâmât”, *DİA*, Ankara, 2003, XXVII, 414.

⁵² Biren, s. XLVI.

⁵³ Karatay, I, 268-269.

⁵⁴ Mermutlu, Bedri, *Bir Mantık Bilgini Hoca Abdülkerim Efendi ve Eserleri*, U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, Sos. Bil. Der. 2005/1, sayı 8, s. 28.

2. Makâletü'l-Urafâ fi Mesâilî'l-Hukemâ: Felsefî konuları ele alan eser, 1285/1869' te İstanbul Tasvîr-i Efkâr Matbaasında basılmış olup 83 sayfadır.⁵⁶

d) Coğrafya Alanıyla İlgili Kitapları

1. Usûl-i Coğrafya: Cortambert ve François Eugene'in yazdıkları meşhur coğrafya kitabının tercümesidir. Dünya, gezegen, enlem, boylam, yeryüzündeki sular, beş kıta, dünyada yaşayan hayvanlar ve bitkiler gibi konulardan bahseder. Harbiye ve Bahriye mekteplerinde ders kitabı olarak okutulan eser, 1283/1866'te İstanbul Tasvîr-i Efkâr Matbaasında basılmış olup 13+184 sayfadır.⁵⁷

2. Usûl-i Coğrafya Sağır: Ahmed Hamdi, kitabın sonuna yazdığı Arapça tanıtımda, daha önce Cortambert'ten geniş bir şekilde tercüme ettiği coğrafya kitabının (Usûl-i Coğrafya) efkâr-ı umûmiye⁵⁸ tarafından beğenilip Harbiye ve Bahriye mekteplerinde okutulduğunu, bu eseri ise rüşdiyelerde okutulması amacıyla kaleme aldığını ifâde etmiştir. Kitapta bahisler 55 madde şeklinde sıralanmıştır. Her maddenin sonunda konu ile alakalı sorular sorulmuştur. Diğer iki kitabın aksine eserde Osmanlı Devleti'nin demir ve kara yolları ulaşımı, posta hattı, hükümet şekli, kara ve deniz kuvvetleri gibi konulardan bahsedilmiştir. Kitabın sonunda Osmanlı Devleti'nin haritası vardır. Eserin birkaç baskısı yapılmıştır.⁵⁹

3. Usûl-i Coğrafya Kebîr: Ahmed Hamdi önsözünde eserin diğer adının *Nuzhâtü'l-büldân li tenşîti'l-ezhân* olduğunu, *Mir'âtü'l vaz'iyye* adlı kitabı geliştirip örneklendirmek suretiyle tercüme ettiğini söyler. İslâm âlimlerinin coğrafya üzerine yazdıkları kitaplardan bahsettikten sonra Avrupalıların coğrafyayı bu kitaplardan öğrendiğini vurgular. Konuları altı kısımda inceledikten sonra Kıtalar Coğrafyası ile ilgili konulara⁶⁰ değinir. Eser 1292/1875'de İstanbul Şeyh Yahya Efendi Matbaasında basılmış olup 6+664 sayfadır.⁶¹

e) Münâzara ve Cedel Alanlarıyla İlgili Kitapları

⁵⁵ Cunbur, Kaya (haz.), bl. I, I, 189; TBTK, I, 189; Özege, I, 111.

⁵⁶ Özege, I, 111; Cunbur, Kaya (haz.), bl. I, I, 188; Karatay, I, 268.

⁵⁷ İhsanoğlu, *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi (OCLT)*, İstanbul, IRCICA, 2000, I 271.

⁵⁸ "Efkâr-ı umûmiye": Kamuoyu, genelin fikir ve düşünceleri demektir. <http://www.luggat.com/efkar-umumiye/1/1>.

⁵⁹ İhsanoğlu, *OCLT*, I, 275; Özege, s. 112; Karatay, I, 269; Cunbur, Kaya (haz.), bl.I, I, 190.

⁶⁰ İhsanoğlu, *OCLT*, I, 275.

⁶¹ Özege, I, 112; Karatay, I, 269.

1. İlm-i Münâzara: 1293/1877'de İstanbul el-Hâc Mustafa Efendi Matbaasında⁶² basılmış olup 25 sayfadır.⁶³

2. İlm-i Cedel: 1293/1877'de İstanbul el-Hâc Mustafa Efendi Matbaasında basılmış olup 42 sayfadır.⁶⁴

f) Diğer Alanlarla İlgili Kitapları

1. Hindistan ve Svat ve Afganistan Seyahatnamesi: Ahmed Hamdi, 1877'de Hindistan'a konsolos olarak gönderilmiştir. Görevi süresince karşılaştığı kişileri⁶⁵, olayları, şehirleri, halkın dini yaşantısını, geleneklerini ve etkinliklerini not etmiş, İstanbul'a döndüğünde ise bir kitap haline getirmiştir.⁶⁶ Eser 1300/1883'de İstanbul Mahmud Bey Matbaasında basılmış olup 293 sayfadır.⁶⁷

2. Suverül'l-Kevâkib ve Harîtatü's-Semâ: Yıldızların sayı, şekil ve özelliklerinden bahseden bir kitaptır. Kitabın sonunda hayvan ve insan suretlerinden oluşan bir sema haritası vardır.⁶⁸ 1284'te İstanbul Tasvîr-i Efkâr Matbaasında basılan eser 55 sayfadır.⁶⁹

3. Târîh-i Tabîi Kısm-ı Evvel Kuşlar: Ahmed Hamdi bu eseri Hukuk Mektebi'nde usûl-i fıkıh hocası iken yazmıştır. Eserde; kartal, akbaba, doğan, şahin, kuzgun gibi yırtıcı kuşları tanıtır. Yaşadıkları yerler, hayat tarzları ve anatomik yapıları hakkında bilgiler verir. 1297'de İstanbul Mekteb-i Sanâyi Matbaasında basılan eser 16 sayfadır.⁷⁰

⁶² Yaptığımız araştırmalarda Ahmed Hamdi'nin bu iki eseri müstakil birer kitap şeklinde kaleme aldığına dair bilgilere ulaştık. Ancak eserlerin kendilerine ulaşamadık. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi kütüphanesinin veri tabanında bu eserlerin bulunduğu dair kayıtlar mevcuttur. Fakat bu eserler müstakil kitaplar olmayıp müellife ait *Levâmiü'd-dekâik fî tercemet-i Mecâmiü'l-hakâik* isimli eserdir. Bu eserin sonuna ilm-i münâzara ve ilm-i cedel adlı bölümler ilave edilmiştir. Bu sebeple karışıklık olduğunu düşünmekteyiz.

⁶³ Cunbur, Kaya (haz.), bl. I, 188.

⁶⁴ Cunbur, Kaya (haz.), bl.I, I, 188.

⁶⁵ Aligarh'ı seyahati sırasında Aligarh Ekolü namı üniversitenin kurucusu Seyyid Ahmed Han ile karşılaşan Ahmed Hamdi, aralarında geçen konuşmayı da kitabına almıştır. İhsanoğlu, *OCLT*, I, 270.

⁶⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İDH, 659/45855; Şirvânî, *Seyahatname*, s. 5.

⁶⁷ Özege, I, 111; Karatay, I, 268; Cunbur, Kaya (haz.), bl. I, I, 187.

⁶⁸ Şirvânî, *Suverü'l-Kevâkib ve Harîtatü's-Semâ*, İstanbul, Tasvîf-i Efkâr Matbaası, 1284, s. 1-55.

⁶⁹ İhsanoğlu, *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi (OALT)*, İstanbul, IRCICA, 1997, II, 649; Özege, I, 111; Karatay, I, 268; Cunbur, Kaya (haz.), bl.I, I, 187.

⁷⁰ İhsanoğlu, *Osmanlı Tabîi ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi (OTTBLT)*, İstanbul, IRCICA, 2006, I, 239.

4. Nesâiyühü’ş-Şübbân: Ahmed Hamdi bu eserinde edep, fazilet ve ahlak gibi konularda⁷¹ gençlere nasihat eder. 1298/1881’de İstanbul Mehmed Esad Efendi matbaasında basılmıştır.⁷²

2. Ahmed Hamdi’nin Makaleleri

a) Bülbül: Bülbülden bahseden bir makaledir. Hazîne-i Evrâk, sayı 2, 1297. s. 23-24 ve sayı 4, 1297 s. 56-58’de yayınlanmıştır.⁷³

b) Kastor: Kastor adlı hayvan hakkında bilgi veren bir makaledir. Diğer hayvanlarda olmayan özellikleri ve nerelerde yaşadıklarından bahseder. Hazîne-i Evrâk, sayı 5, 1297, s. 70-73 ve sayı 6, 1297, s. 89-91’de yayınlanmıştır.⁷⁴

c) Târih-i Tabîî: Karatavuk, karınca kuşu gibi muhtelif kuş cinslerinden bahseder. Hazîne-i Evrâk, 2. yıl, 3. sayı, s. 46-47 1298’de ve başka sayılarda birçok kez yayınlanmıştır.⁷⁵

d) Târîh-i Tabîî-Kuşlar: Baykuş türlerinden biri hakkında bilgi veren bir makaledir. Baykuşun fiziki özelliklerinden, hayat tarzından nasıl ve nerede yaşadığından bahseder. Hazîne-i Evrâk, sayı 9, s. 133-136 1297’de ve başka sayılarda birçok kez basılmıştır.⁷⁶

e) Ucuz ve Çabuk Resim Çıkarmak: Fotoğrafçılıkla ilgilidir. Paris ve Amerika’da yaşayan bazı fotoğrafçıların ucuz ve çabuk resim çıkarma yöntemlerini anlatır. A.H. rumuzunu kullandığı makale, 1297’ de Hazîne-i Evrâk, sayı 8, s. 117-119’da yayınlanmıştır.⁷⁷

3. Ahmed Hamdi’nin Risalesi

a) Risâletü’l-bâhire fî Makâleti’z-zâhire⁷⁸

D. Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh

a) 1. Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh’ın Kaynakları

Ahmed Hamdi, muhtasar eserini medreselerde ders kitabı olarak okutulan meşhur eserlerden derlemiştir. Bu eserlerin bir kısmını Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh’ın önsözünde, bir kısmını ise metnin içinde zikretmiştir. Eserin kaynakları şunlardır:

- a) Usûl-i Fıkıh Kaynakları
 1. Mecâmiü’l-Hakâ’ik
 2. Tavdîh

⁷¹ Biren, s. XLVI.

⁷² Cunbur, Kaya (haz.), bl. I, I, 189; Karatay, I, 268.

⁷³ İhsanoğlu, *OTTBLT*, I, 238.

⁷⁴ İhsanoğlu, *OTTBLT*, I, 238.

⁷⁵ İhsanoğlu, *OTTBLT*, I, 238.

⁷⁶ İhsanoğlu, *OTTBLT*, I, 238.

⁷⁷ İhsanoğlu, *OTTBLT*, I, 239.

⁷⁸ Yaptığımız araştırmalarda bu risaleye ve içeriği hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

3. Mir'âtü'l-Usûl fi Şerh-i Mirkâtü'l-Vusûl
4. Menârü'l-Envâr
5. Fusûlü'l-Bedâyi'
6. Usûl-i Pezdevî
7. el-Mahsûl
8. Cem'ü'l-Cevâmi'
9. Muhtasar
10. Menâfiü'd-Dekâik

b) Fürû-i Fıkıh Kaynakları

1. Siyer-i Kebîr
2. Câmiu's-Sağîr
3. Câmiu'l-Kebîr

c) Diğer Kaynak

1. Mecelle

Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh'ın kaynakları incelediğinde; usûl eserlerinin Şâfiî, Mâlikî ve Hanefî usûlcülere ait, fukahâ, mütekellim ve memzûc olmak üzere farklı usûl metotlarında kaleme alınan eserlerden seçilmiş olması, fûrû eserlerinin ise İmam Muhammed (ö.187) tarafından kaleme alınan ve başta Ebû Hanîfe (ö.150) olmak üzere mezhep imamlarının görüşlerini aktaran temel metinler olması dikkat çekmektedir.

Fürû kaynakların Hanefî mezhebinin temel metinlerinden seçilmesi titiz bir çalışmaya işaret eder. Eserde fûrû-i fıkıh dair çok misal bulunmaktadır. Bu misallerin özellikle ilk metinlerden seçilmesi usûl ile fûrû arasındaki bağı göstermesi bakımından önemlidir. Zira Hanefî usûl kuralları mezhep imamlarının görüşlerinden çıkarılmıştır.

Eserin kaynakları arasında yer alan *Mecelle*, Ahmed Hamdi'nin hocalık yaptığı Hukuk Mektebi'nde okutulmaktadır. Aslında usûl-i fıkıh dersi *Mecelle*'nin iyi anlaşılması için programa ilave edilerek hocalığına Ahmed Hamdi getirilmiştir. Kitap, usûl-i fıkıh öğretmenin yanı sıra *Mecelle*'ye yardımcı kaynak mahiyetindedir. Misallerin bir kısmı da *Mecelle*'den alınmıştır.

B) Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh'ın Genel Özellikleri

Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh, fıkıh usulünün genel konularını içeren muhtasar bir eserdir. 16 sayfalık uzun bir önsöz ile başlamakta, hata-savâb cetveli ile bitmektedir. Önsöz ile hata-savâb cetveli eklendiğinde 152 sayfaya⁷⁹ ulaşan eser, 1302/1885'de İstanbul Mihran matbaasında

⁷⁹ Eserin sayfa adedi ile ilgili kaynaklarda 135ve 133+3 gibi rakamlar verilmektedir. Önsöz ve hata-savâb bölümü buna dâhil edilmemiştir.

basılmıştır. Yaptığımız araştırmalarda eserin el yazmasına ya da başka bir baskısına ulaşamadık. Bu sebeple eserin başka bir baskısı ya da el yazması olmadığını düşünmekteyiz.

Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh, Arapçada yetkinleşemeyen ve usûl-i fıkıh ile ilk kez karşılaşan Hukuk Mektebi öğrencileri için hazırlanmıştır. Tanzimat'tan sonra Mecelle'nin yürürlüğe girmesi, Hukuk mekteplerinin açılması, kanunlaştırma hareketleri gibi hukuk alanında gerçekleşen reformlar, usûl-i fıkıh eğitiminde yeni bir dönemin başlamasına sebep olmuştur. Önceki dönemde usûl-i fıkıh, klasik medrese eğitiminin bir parçasıydı. Kur'ân-ı Kerîm, sarf, nahiv, lügat, kelim, münazara, fûrû-i fıkıh ve mantık gibi ilimlerden sonra öğretilirdi.⁸⁰ Ancak yeni açılan okullarda bu sıra ve tertip değişmiştir.⁸¹

Ahmed Hamdi önsözde eseri yazma serüveninden şöyle bahseder:

“Devletli Cevdet Paşa Hazretleri'nin nezâreti ‘aliyyeleri zamanında Mekteb-i Sultânî dairesinde tesis olunmuş olan Hukuk Mektebi'nde usûl-i fıkıh tedrisine memur buyrulduğum münasebetle bir hayli seneler ilm-i mezkûr ile iştigâl ve tedris eylediğim cihetle fenn-i mezkûru halen Arabîde mahâret hâsıl edemeyen tullâb-ı fikh-ı şerîfin ezhânına takrîb maksadıyla Hâdimî merhumun enîkatü'l-izâm ve râikatü'l-intizâm olarak te'lif ve tertîb etmiş olduğu Mecâmî' nam-kitap bazı ilâvat ile beraber taraf-ı âcizânemden Türkçeye tercüme olunmuş ve ol zamânda mekteb-i mezkûr müdürü ve halen Girit Valisi bulunan Sava Paşa Hazretleri tarafından masârîfî bi't-tesviye mektep hesabına olarak tab' ve neşr ettirilmiş idi. Lâkin misalleri muâmelâtan getirilememekle beraber mufassal dahi olduğundan hadîsü's-sin olan tullâbın mektepte okumalarına elverişli göremediğimden ve “hakikaten bir fen bir lisana alınmadıkça fenn-i mezkûr o lisan sahibine ecnebi olacağı” kaziyyesi dahi mâlum olduğundan bu defa bazı ahbâbın teşvik ve tergihiyle icmâl-i mesâil ve kavâid-i usûl-i fikhî muhtevî ve ekser misalleri muâmelâtan olmak üzere kütüb-i usûl-i Hanefî'den (Mecâmî') ve (Tevzîh) ve (Mîr'ât) ve (Menâr) ve (Füsûlü'l-bedâyi') ve (Usûl-i Pezdevî) ve (Mahsûl-i İmâm Fâhru'r-Râzî) ve usûl-i Şâfiî'den (Cem'ü'l-cevâmi') ve usûl-i Mâlikî'den (Muhtasar-ı Telhîs) gibi kütüb-i meşhûradan intihâb edilerek Türkçe bir muhtasar usûl-i fıkıh tertip olunup...”⁸²

Bu ifadelerden eserin eğitim amaçlı yazıldığı anlaşılmaktadır. Zaten Ahmed Hamdi, dönemin ders kitapları hazırlayan simalarındandır. Maârif Nâzirliği tarafından kendisine çeşitli ilim dallarında ders kitabı hazırlama görevi verilmiştir. *Belâğat-i Lisân-ı Osmânî, Telhîs-i Sarf ve*

⁸⁰ Okur, Kâşif Hamdi, s. 195.

⁸¹ Bu konuda Ahmed Cevdet Paşa'nın ifadeleri⁸¹ şu şekildedir; “İlm-i usûli'l- fikh, ulûm-i şer'iyenin müntehası olmakla fûrû'-i fikh ve usûl-i hadîs ve ilm-i kelâm gibi ulûm-i 'âlîyyeden sonra taallüm olunur. İlm-i meânî ve beyân gibi fûnûn-i arabîyye ise anın mukaddemât ve mebâdisi hükmündedir.” Şîrvânî, *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*, III.

⁸² Şîrvânî, *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*, XV.

Nahv-i Arabî ve Kavâid-i Selîmiye gibi eserleri bu görevin ürünleridir.⁸³Ders kitabı nitelikli eserleri; öğretimde kolaylık amacıyla yazılmaları, muhteva ve üslup bakımından geleneği temsil etmeleri, Türkçe ve muhtasar olmaları ile dikkat çeker. *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*’da her ne kadar Maârif Nâzırlığının görevlendirmesiyle yazıldığı beyan edilmiş olmasa da aynı özellikleri taşımaktadır.⁸⁴

Eserde mümkün olduğunca konuları açıklayıcı misaller getirilmeye çalışılmış, gerektiği yerde misaller artırılmıştır. Konular arasındaki bağlantılara dikkat çekilmiş, tartışmalardan kaçınılarak yalın hali ile usul konuları öğretilmeye çalışılmıştır.

Bazen konuları açıklamak bazen de pekiştirmek için küllî kaidelere yer verilmiştir. Böylece Hukuk Mektebi’nin iki temel dersi olan Mecelle ile fıkıh usulü arasındaki bağ pekiştirilmektedir. Buna eserden misal verelim;

“كل لفظ بغير (جميع) lafzı gibi muhkem olup misâli kavâid-i külliyyeden (كل) lafzı umûmu ifâde de (جميع) lafzı gibi muhkem olup misâli kavâid-i külliyyeden (كل لفظ بغير) (حکم شرعى باطل) gibi mânası, vedâ için damân şartı gibi “*Hük-m-i şer’îye muhâlif kâffe-i şartlar bâtıldır*” demektir. Muarraf bi’l-lâma misâl yine kavâid-i külliyyeden (الضرر يزال) ibâresinde kâin (ضرر) kelimesi lâ-m-ı ta’rîf ile muarraf bir lafz-ı âmm olup mânası “*Her bir zarar cinsinden olan şey izâle kılınır*” demek olduğundan *Mecelle*’de beyân olunduğu üzere ilm-i fıkıhtan bâbü’l-hıyârât ve şüf’a ve damânü’l-mütlefât ve nasbü’l-kudât ve emsâli bâblar hep bunun üzerine binâ olunmuş olduğu gibi ve (اليقين لا يزول بالشك) ve (المشقة تجلب التيسير) ve (العادة محكمة) gibi lafz-ı âmmı müştemil kavâid-i külliyyelerin altında kâffe-i mesâil-i fikhiyyenin münderic olduğu İmam Şâfiî hazretlerinden mervîdir.”⁸⁵

Ayrıca misallerin muamelâtan getirilmesiyle de fûrû-i fıkıh devreye girmekte, fıkıh öğretimine de hizmet edilmektedir. Aşağıdaki örnekte görüldüğü gibi misallerin muamelâtan getirilmesi eserin önemli bir özelliğidir.

“... lafz-ı hâssların cümlesi mefhûmlarında yalnız kat’iyeti ifâde eder. Meselâ bir kuruluş denildiğinde iki kuruluş ve bir zirâ‘ denildiğinde birçok zirâ‘ ve bir ölçek denildiğinde miktâr-ı mezkûrdan az veya çok olmak hatıra gelmez ve bu cihetle Zeyd-i ma’lûm binmek için istikrâ olunan ata hizmetkârı binemez. Otuz gün müddetle îcâr olunmuş bir hânedede müste’cir otuz bir gün ikâmet edemediği gibi mucirin de yirmi dokuzuncu günde müste’ciri o hânededen çıkarmaya salâhiyeti olamaz. Ve kezâ şehâdet kelimesi lafz-ı hâss olduğundan bir şâhit “*Falan maddeye ma’lûmâtım şöyledir*” diyerek şehâdet lafzını zikretmez ise şehâdet etti denemez. Ve yine

⁸³ Ayrıntılı bilgi için bk. Şîrvânî, *Telhîs-i sarf ve Nahv-i arabî*, I-II; Cunbur, Kaya (haz.), I, 187, Şîrvânî, *Kavâid-i Selîmiye*, s. 1-2.

⁸⁴ Şîrvânî, *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*, XV.

⁸⁵ Şîrvânî, *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*, s. 7-8.

“hibe” kelimesi lafz-ı hâss olup icâre ve bey‘ lafzına şümûlü olmadığından hibe lafzıyla bey‘ ve icâre akd olunamaz.....”⁸⁶

Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh, konuları işleyiş bakımından kendisinden önce yazılan usûl kitapları ile paralellik arz eder. Yukarıda izah ettiğimiz şekilde asırlarca medreselerde okutulan bazı meşhur usûl eserlerinden derlenmiştir. Önsöz ile asıl metinden oluşur.

Önsöz, devrin önde gelen bilginleri tarafından esere yazılan takrizler ile başlar.⁸⁷ Ardından “ihtâr” başlığı altında fıkıh usulünün öneminden, eserin yazılma serüveninden ve kaynaklarından bahsedilir.

Besmele ile asıl metne başlayan Ahmed Hamdi, konuları “taksim”, “bab” ve “bahis” gibi ana başlıklar altında inceler. Bazen de “lâhika”, “mesele” ve “nesih” gibi özel başlıklar açarak ek bilgiler verir. Eserde plan ve içerik bakımından *Mecâmiu’l-hakâik*’ten ciddi oranda faydalanılmıştır.

Eserin sonunda Ahmet Cevdet Paşa’nın bazı tashihlerine yer verilir. Ardından hata-savâb cetveli ile kitap bitirilir.

C) Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh’ın Dil ve Üslup Özellikleri

Tanzimat ile başlayan yenilenmenin eğitim ve öğretimdeki öncülerinden Ahmed Cevdet Paşa, modernleşmenin gerçekleşmesi için gereken reformlardan birinin de dilin sadeleşmesi olduğunu düşünüyordu.⁸⁸ Bu amaçla Türkçenin bir bilim dili olabileceğini savunarak gramerini yazdığı Türk dilinin sadeleştirilmesi için büyük çaba sarf etmiştir.⁸⁹

Farklı yıllarda toplam yirmi iki ay Maârif Nâzırlığı yapan Ahmed Cevdet Paşa, Maârif memurları ve öğretmenlerden seçtiği bir ekip ile ilkokullardan yüksekokullara kadar tüm eğitim kurumları için ders programları çizmiş ve kitaplar hazırlatmıştır.⁹⁰ Ahmed Hamdi bu yenileşmenin bizzat içinde bulunmuş, çalışmalarıyla da katkı sağlamıştır. Hatta bu yeni dil ile yazılan ilk belagat eseri Ahmed Hamdi’ye aittir. Ahmet Cevdet Paşa, nâzırlığı döneminde

⁸⁶ Şîrvânî, *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*, s. 6.

⁸⁷ Bu takrizler; Ahmed Cevdet Paşa, Abdüsstâr Efendi, Abdurrahman Süreyya Efendi ve Karınabadi Ömer Hilmi Efendiye aittir. Ahmed Hamdi önsözde devrin bazı önemli şahsiyetlerinden yeni takrizler geldiğini, kitabın ikinci baskı olduğu

+takdirde bu takrizleri yayınlayacağını ifâde etmektedir. Ancak eserin başka bir baskısı yapılmamıştır. bk. Şîrvânî, *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*, VIII.

⁸⁸ Özkan, Nevzat, *Ahmet Cevdet Paşa’nın Türk Dili Hakkındaki Görüşleri ve Eserleri*, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2016/1, sayı 20, s. 220.

⁸⁹ Barlak, Eyüp, *Ahmed Hamdi’nin Belâğat-ı Lisân-ı Osmânî ve Ahmed Cevdet Paşa’nın Belâğat-ı Osmânîye Adlı Eserlerinin Mukayesesi*, Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi, 2016, sayı 4, s. 5; Oklay, s. 239-240.

⁹⁰ Barlak, s. 5.

Ahmet Hamdi'den mekteplerde ders kitabı olarak okutulması gayesiyle Türkçe bir belagat eseri hazırlamasını istemiş, bunun üzerine Ahmet Hamdi, *Belâğat-ı Lisân-i Osmânî*'yi yazmıştır. Eser, Ahmed Cevdet Paşa'nın *Belâğat-ı Osmâniyye*'sinden önce yazılmasının yanı sıra ilk Türkçe belagat eseri olması, ilmi belagatin bütün konularını içermesi ve özellikle Tanzimat sonrası yazım dilindeki yeni üslubu göstermesi bakımından önemlidir.⁹¹ Şüphesiz bu görevin Ahmet Hamdi'ye verilmesi, Türkçe, Arapça ve Farsçaya vukufiyeti sebebiyledir.

Ancak Ahmed Hamdi'nin Türkçe eserleri nesir bakımından Ahmed Cevdet Paşa'nınkilerden farklıdır. Ahmet Cevdet Paşa yazım dili ve tarzı olarak Tanzimat sonrası dönemi temsil ederken, Ahmed Hamdi yazım dilinde Tanzimat sonrası dönemi, yazım tarzında ise geleneği temsil etmektedir. Ahmet Cevdet Paşa'nın eserlerinde Reşit Paşa (1800-1858) ile başlayan *resmi yazılarda sadeleşme* düşüncesi hâkimdir. Bu sebeple cümleleri daha kısa, yazım dili ise daha net ve daha olgundur. Ahmed Hamdi ise geleneği takip etmiş, kendisinden önceki nesir ve resmi yazı stilini devam ettirmiştir.⁹² Bu sebeple eserlerinde anlamca birbirine bağlı uzun cümleler sıkça yer almaktadır. *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*'da yazım dilindeki bu yeni sistemin örneklerinden birisini oluşturur.

Dili Türkçe olan eserde ayetler, hadislerin büyük çoğunluğu ve misallerin bir kısmı Arapça verilmiş olsa da tercümeleleri de konulmak suretiyle Türkçeye aktarılmıştır.

İmla işaretlerinden; parantez, yıldız, nokta, düz çizgi ve çeşitli şekiller kullanılan eserde dipnotlar da mevcuttur. Nadiren virgöl, iki nokta kullanılmıştır. Aynı sayfada bir açıklama olduğunda tek “*” iki açıklama olduğunda iki “**” konulmuştur. Ayetler, hadisler, terimler ve bazı Arapça misaller, şahıs isimleri, külli kaideler ile bir takım başlıklar parantez içinde verilmiştir. Bazı terim ve kaideler ise çift parantez içerisine alınmıştır.

Edebi ifadelerle fazlaca yer verilmemiş, yalın bir dil ile konunun anlaşılmasına özen gösterilmiştir. Birbiri ile bağlantılı olan terimler, aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi veciz ve pratik ifadeler ile verilir.

“Eğer bir kelâmda bulunan lafızdan mânâyı murad vâzıh ve lâyıh olur ise ana “zâhir” derler. Eğer kelâm iş bu mânâyı murad için sevk olunmakla vuzûhu ziyade yani anlaşılması sühûletli olur ise “nass” ve vuzûhu daha ziyade olarak te’vil ve tahsis ihtimali kalmaz ise “müfesser” ve eğer daha ziyade vâzıh ve muayyen olarak nesh ihtimali dahi kalmazsa “muhkem” denir.”⁹³

⁹¹ Barlak, s.5

⁹² Toprak, Kadriye, *Ahmed Hamdi'nin Belâğat-ı Lisân-ı Osmâni'sindeki Terimlerin Tanımları ve Tasnifi Üzerinde Bir Araştırma*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ege üniversitesi, SBE, 2009, s. 32.

⁹³ Şirvânî, *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*, s. 24.

“Lafızdan murad sühûletle anlaşılmayınca eğer bu suûbet nefsinden olmayıp bir emr-i âriz eclinden ise “hafî” denir. Eğer hafâsı bizzat kendisinden olup aklen bilinir ise “müşkîl” ve naklen bilinir ise “mücmel” ve hiç bilinmez ise “müteşabih” denir.”⁹⁴

Her ne kadar eserin dili Türkçe, amacı kolaylaştırmak olsa da, müellifin orijinal ifadeler kullanmak yerine faydalandığı kaynaktaki Arapça metni olduğu gibi Türkçeye aktarması ve bu aktarımı “ve” edatıyla anlamca birbirine bağlanan uzun cümleler şeklinde yapması, bazı yerlerde ciddi anlatım güçlüklerine sebep olmuştur. Tespitlerimize göre bu ifadelerin büyük çoğunluğu, Ahmed Hamdi'nin Hukuk Mektebi'nde hocalık yaptığı dönemlerde uzun yıllar okuttuğu ve “*Enîkatü'l-izâm ve râikatü'l-intizâm*” diye methettiği Hâdimî'nin *Mecâmi*'i ile Molla Hüsrev'in *Mir'ât*'ından aktarılmıştır. Müellif hayran kaldığı ifadeleri şerhlerden aldığı kısa açıklamalar ile eserinde kullanmak istemiş, ancak aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi bu ifadeler Arapça şekillerinde olduğu gibi anlaşılammıştır.

“Ama his ve emsâli esbâb ile ve hususiyle kelâm-ı müstakîl ve muttasıl ile tahsis olundukta lafz-ı âmm bâkî mütenâvilinde zannî bir delil olur. Fakat kendisi gibi kat'iyü'l-mefâd bir delîl-i muâriz ve muttasıl ile mefhumuna tahsis târî olmayan delîl-i âmm ibitidâen zannî ifade eden haber-i vâhid ve kıyasla tahassus etmez iken muahharan yani ba'de't-tahassus mefsûl dahi olsa haber-i vâhid ve kıyasla da tahassus eder.”⁹⁵

“Hükm-i vazî ki hükm-i teklîfiye bir şeyin taallukuna hitabın eseri ve bu şey için hükm-i teklîfi itibarıyla bir sıfatın husûlünden ibarettir. İmdi husûlü hükm-i teklîfi itibarıyla olup hükm-i teklîfiye müteallık olan bu şey ki hükm-i vaz'îdir.”⁹⁶

Sonuç

Ahmed Hamdi Şîrvânî, 19. yüzyılda yaşayan, ilmî ve idarî vazifeler üstlenen bir devlet adamı, bir Osmanlı âlimidir. İstanbul'da üç padişahın hükümdarlığına şahit olan Ahmed Hamdi, Osmanlı Devleti'nin siyasî, askerî ve ekonomik yönlerden zayıfladığı fakat ilmî yönden oldukça verimli olduğu bir dönemde yaşamış, eserleri ile Tanzimat'tan sonraki eğitim çalışmalarına büyük katkıda bulunmuştur. Bu eserlerinden birisi de usûlcü kimliğini gösteren *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh* adlı eseridir.

Memzûc metod üzere telif edilen *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*, tespitlerimize göre Tanzimat Dönemi'nden sonra telif edilen ilk Türkçe fıkıh usulü eseridir. Hanefî usûl kaidelerinin yer aldığı eserde Nadiren İmam Şâfî'nin görüşlerine de değinilmektedir.

⁹⁴ Şîrvânî, *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*, s. 27.

⁹⁵ Şîrvânî, *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*, s. 11.

⁹⁶ Şîrvânî, *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*, s. 115.

Birçok klasik usûl eserinden faydalanılarak oluşturulan *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*'ın omurgası *Mecâmiü'l-hakâik*'in sistemi üzere kurulmuş, *Mirâtü'l-usûl fî şerh-i Mirkâtü'l-vusûl*'den de ciddi anlamda faydalanılmıştır. Ne önsözde ne de metinde ismi hiç geçmemesine rağmen eserin önemli kaynaklarından birisi de, Güzelhisârî'nin *Mecâmiü'l-hakâik*'i şerhettiği *Menâfiü'd-dekâik fî şerh-i Mecâmiü'l-hakâik* isimli eseridir. Özellikle *Mecâmî*'den alınan ve kapalı olan yerler, *Menâfi*'deki açıklamalar ile verilmiş, hatta bazı kısımlar olduğu gibi aktarılmıştır.

Eserde konular arasındaki bağlantılara vurgu yapılmıştır. Misallerin çoğu muamelâtan getirilmiştir. Böylece anlama, kavrama ve öğrenim kolaylaştırılmıştır. Klasik muhtasar usûl eserlerinde pek misal yoktur.

Bazı küllî kaidelerden sonra *Mecelle*'ye atıfta bulunularak devrin yürürlükteki mevzuatı *Mecelle* ile fıkıh arasında bağlantı kurulmuştur.

Edebî üsluptan kaçınılmış, yalın bir dil, pratik bir sunumla konuların öğretilmesi hedeflenmiştir. Bu amaçla Ahmed Hamdi faydalandığı kaynaklardaki veciz ifadeleri olduğu gibi almıştır. Ancak eserde Arapça ifadeyi olduğu gibi Türkçeye çevirme yöntemi kullanılmış, bu sebeple bazı ifadelerde garabet ve anlatım bozuklukları oluşmuştur.

Son olarak *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*, Tanzimat sonrası eğitimsel reformun fıkıh usulündeki en çarpıcı örneklerindedir. Pedagojik amaçla Türk dili ile yazılan eser, muhtasar olmasının yanı sıra misallerin çoğunun muamelattan getirmesiyle kendisinden önceki eserlerden ayrılır. Kendisinden sonraki usûl çalışmalarına ise yol açar, fikir verir ki eserin Türkçe fıkıh usulü eserlerinin yaygınlaşmasında, bu alanda bir literatür oluşmasında katkısı büyüktür.

KAYNAKÇA

Ali Haydar Efendi, *Düreru'l-Hukkâm Fî Şerhi Mecelleti'-l-Ahkâm* c.I, İstanbul: Tevsi'-i Tabâat Matbaası, 3. Baskı, Ty.

Artuk, İbrahim, “Nişan”, *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIII.

Aşurbeyli, Sara, “Şirvanşahlar”, *DİA*, İstanbul, 2010, XXXIX.

Aydın, Mustafa, “Şirvan”, *DİA*, İstanbul, 2010, XXXIX

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İDH, 659/45855.

Barlak, Eyüp, *Ahmed Hamdi'nin Belâğat-ı Lisân-ı Osmânî ve Ahmed Cevdet Paşa'nın Belâğat-ı Osmânîye Adlı Eserlerinin Mukayesesi*, Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi, 2016, sayı 4.

Biren, Tevfik Hamdi, *II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, Hürmen, Fatma Rezan (haz.), İstanbul, Arma Yayınları, 1993

Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, Yavuz, A.Fikri, Özen, İsmail (haz.), İstanbul, Meral Yayınları, Ty.

Cunbur, Müjgan, Kaya, Dursun (haz.), “Ahmed Hamdi (Şirvânî 1831-1890)”, *Türkiye Basmaları Toplu Katalogu (TBTk)*, Ankara, Milli Kütüphane Basımevi (MKB), 1990.

Çetinsaya, Gökhan, *II. Abdülhamid'in İç Politikası Bir Dönemlendirme Denemesi*, Osmanlı Araştırmaları/ *The Journal Of Ottoman Studies*, 2016, XLVII.

Devlet Kitapları Müdürlüğü (DKM), *Türk Ansiklopedisi*, “Ahmed Hamdi Efendi (Şirvanlı)”, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi (MEB), 1968.

<http://www.luggat.com/efkar-iumumiye/1/1>.

İhsanoğlu, Ekmeleddin (ed.), *Osmanlı Bilim Literatürü Tarihi Zeylleri (OBLTZ)*, İstanbul, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2011.

_____ *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi (OCLT)*, İstanbul, IRCICA, 2000.

_____ *Osmanlı Tabîi ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi (OTTBLT)*, İstanbul, IRCICA, 2006.

_____ *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, İstanbul: IRCICA, 1997.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Baskı, 1983.

Karatay, Fehmi Edhem, *Türkçe Basmalar Alfabe Katalogu (TBAK)*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1956.

Kılıç, Hulusi, “el-Makâmât”, *DİA*, Ankara, 2003, XXVII.

Komisyon, *Meydan Larosse (Büyük Lügat ve Ansiklopedi)*, “Şirvanlı Ahmed Hamdi Efendi”, İstanbul, Meydan Yayınları, Ty.

Komisyon, *Tanzimat*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.

Mermutlu, Bedri, *Bir Mantık Bilgini Hoca Abdülkerim Efendi ve Eserleri*, U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, Sos. Bil. Der. 2005/1, Sayı 8.

<http://dergipark.gov.tr/ihya>

Nicole Jorga, *GeschichtedesOsmanischenReiches, V, Gotha 1913 (Osmanlı İmparatorluğu Tarihi)*, Epçeli, Nilüfer (çev), İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005.

Oklay, Erdem, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Türk Eğitim Tarihi Açısından Önemi Üzerine Bir İnceleme*, Tarih İncelemeleri Dergisi, 2014, sayı XXIX/1.

Özege, M.Seyfettin, "Ahmed Hamdi Şirvânî" *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Katalogu (EHBTEK)*, (haz.) Ahmet Eryüksel, İstanbul, Yy, 2009.

Özkan, Nevzat, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Türk Dili Hakkındaki Görüşleri ve Eserleri*, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2016/1, sayı 20.

Süreyya, Mehmet, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul, Matbaa-yı Âmire, 1308.

Şahiner, Atilla. *Osmanlı Tarihi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.

Şirvânî, Ahmed, Hamdi, *Belâğat-i Lisân-ı Osmânî*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1293/1877.

_____ *Hulâsatü'l-Ferâiz fî Halli'l-Ğavâmiz*, İstanbul, Şeyh Yahya Efendi Matbaası, 1291/1874.

_____ *Kavâid-i Selîmiye*, İstanbul, Matbaa-i Osmâniye, 1302/1885.

_____ *Levâmiu'd-Dekâik fî Tercemet-i Mecâmiu'l-Hakâik*, İstanbul, Mustafa Efendi Matbaası, 1293/1876.

_____ *Medhal-i İnşâ*, İstanbul, Mahmut Bey Matbaası, 1299.

_____ *Seyahatname, (Hindistan, Svat ve Afganistan)*, Hürmen, Fatma Rezan (haz.), İstanbul, Arma Yayınları, 1995.

_____ *Suverü'l-Kevâkib ve Harîtatü's-Semâ*, İstanbul, Tasvîf-i Efkâr Matbaası, 1284.

_____ *Telhîs-i sarf ve Nahv-i arabî*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1297/1880.

_____ *Tercüme-i Makâmât-ı Harîrî*, İstanbul, Yahya Efendi Matbaası, 1290/1873.

_____ *Teshîlü'l Arûz ve'l Kavâfi ve'l Bedâi'*, İstanbul, Terakki Matbaası, 1289/1872.

_____ *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*, İstanbul, Mihran Matbaası, 1302/1885.

_____ *Usûl-i Coğrafya*, İstanbul Tasvîr-i Efkâr Matbaası, 1283/1866.

_____ *Usûl-i Coğrafya Kebîr*, İstanbul, Şeyh Yahya Efendi Matbaası, 1292/1875.

Toprak, Kadriye, *Ahmed Hamdi'nin Belâğat-ı Lisân-ı Osmânî'sindeki Terimlerin Tanımları ve Tasnifi Üzerinde Bir Araştırma*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ege üniversitesi, SBE, 2009.

Unan, Fahri, "Mevleviyet", *DİA*, Ankara, 2004, XXIX.

Yılmaz, Ömer Faruk *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, İstanbul, Osmanlı Yayınevi, 2000.

_____ *Osmanlı Tarihi*, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2.baskı, 2014.

Yörük, Ali Âdem, "Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırma Enstitüsü, 2008.

Yurdal Demirel, *Harputlu Çok Yönlü Bir Bürokrat Eminhafızâde Ahmed Arifi Bey*, Elazığ, Fırat Üniversitesi, Har. Uy. ve Arş. Mer. Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, 2013.